

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

NATIONAL SENIOR CERTIFICATE

GIREDI YA 12

XITSONGA: RIRIMI RA LE KAYA (HL)

PAPILA RA 2 (P2)

HUKURI 2013

TIMARAKA: 80

NKARHI: tiawara ti $2\frac{1}{2}$

Papila leri ri na tipheji ta 30.

SWILERISO

1. Rhanga u hlaya swileriso u nga si sungula ku hlamula swivutiso.
2. U nga ringeti ku hlaya phepha hinkwaro. Xiya tafula ra nongonoko wa vundzeni leri nga eka pheji ya 4 u ri karhi u fungha nhlayo ya swivutiso leswi vutisiweke eka matsalwa lama u ma dyondzeke nan'waka. Endzhaku ka sweswo hlaya swivutiso u ri karhi u hlawula leswi u nga ta swi hlamula.

3. Papila leri ri na SWIYENGE SWINHARHU:

XIYENGE XA A:	Vutlhokovetseri	(30)
XIYENGE XA B:	Novhele	(25)
XIYENGE XA C:	Ntlangu	(25)

4. Hlamula NTLHANU wa swivutiso ntsena, SWINHARHU eka XIYENGE XA A, XIN'WE eka XIYENGE XA B na XIN'WE eka XIYENGE XA C hi ndlela leyi:

XIYENGE XA A: VUTLHOKOVETSERI

A1: SWITLHOKOVETSELO SWA NDZAWULELO: Hlamula swivutiso SWIMBIRHI

A2: SWITLHOKOVETSELO SWO KA SWI NGA RI SWA NDZAWULELO: Hlamula xivutiso XIN'WE

XIYENGE XA B: Hlamula xivutiso XIN'WE

XIYENGE XA C: Hlamula xivutiso XIN'WE

5. MAHLAWULELO YA SWIVUTISO EKA SWIYENGE SWA B (NOVHELE) NA C (NTLANGU).

- Hlamula NTSENA swivutiso swa novhele na ntlangu lowu u wu dyondzeke.
- Hlamula XIVUTISO XIN'WE XA XITSALWANA na XIVUTISO XIN'WE XA XIKAMBELANTWISISO. Loko u hlamula xivutiso xa xitsalwana eka XIYENGE XA B, u fanele ku hlamula xivutiso xa xikambelantwisiso eka XIYENGE XA C. Loko u hlamula xivutiso xa xikambelantwisiso eka XIYENGE XA B, u fanele ku hlamula xivutiso xa xitsalwana eka XIYENGE XA C. Tirhisa tafula ra nongonoko wo tikamba leri nga eka pheji ya 5 ku vona loko u hlawurile swivutiso hi mfanelo.

6. VULEHI BYA TINHLAMULO

- Swivutiso swa xitsalwana eka vutlhokovetseri swi fanele swi hlamuriwa hi marito ya kwalomu ka 250–300.
- Swivutiso swa xitsalwana eka swiyenge swa novhele na ntlangu swi fanele swi hlamuriwa hi marito ya kwalomu ka 400–450.
- Vulehi bya tinhlamulo eka swivutiso swa xikambelantwisiso byi ta lawuriwa hi ntsengo wa timaraka. Vakamberiwa va fanele ku hlamula hi ku kongoma na hi nkhaqato.

7. Landzelela SWILERISO leswi nga ekusunguleni ka xiyenge xin'wana na xin'wana.
8. Nombora tinhlamulo ta wena ku ya hilaha swivutiso swi nomboriweke hakona eka phepha ra swivutiso.
9. Sungula xiyenge XIN'WANA na XIN'WANA eka pheji YINTSHWA.
10. Tsala hi vurhon'wana, swi saseka no vonaka, u ri karhi u landzelela milawu ya mapeletelo, mahikahatelo na mavumbelo ya swivulwa.
11. Mpimanyeto wa matirhiselo ya nkarhi.
XIYENGE XA A: Timinete ta kwalomu ka 40
XIYENGE XA B: Timinete ta kwalomu ka 55
XIYENGE XA C: Timinete ta kwalomu ka 55

TAFULA RA NONGONOKO WA VUNDZENI

Nongonoko lowu wu ta pfuna wena mukamberiwa ku hlawula swivutiso leswi u lavaka ku hlamula swona handle ko hlaya phepha ra swivutiso hinkwaro.

XIYENGE XA A: VUTLHOKOVETSERI			
A1: SWITLHOKOVETSELO SWA NDZAWULELO:			
Hlamula switlhokovetselo swin'wana na swin'wana SWIMBIRHI			
NOMBORO YA XIVUTISO	MUXAKA WA XIVUTISO	TIMARAKA	NOMBORO YA PHEJI
1. <i>Jaha-mukhalabya</i> - Ngope TA	Xitsalwana	10	6
2. <i>N'wini wanga</i> - Malungana M	Xikambelantwisiso	10	7
3. <i>Vukati i mbilu</i> - Magaisa JM	Xikambelantwisiso	10	8
4. <i>Nandzu i wa mani?</i> - Malungana M	Xikambelantwisiso	10	10
A2: SWITLHOKOVETSELO SWO KA SWI NGA RI SWA NDZAWULELO:			
Hlamula xivutiso xin'wana na xin'wana XIN'WE			
5. <i>U fana na mani?</i> - Marhanele MM	Xitsalwana	10	12
6. <i>U fana na mani?</i> - Marhanele MM	Xikambelantwisiso	10	13
XIYENGE XA B: NOVHELE			
Hlamula xivutiso XIN'WE*			
7. <i>Mulunguntima</i> - Khosa TH	Xitsalwana	25	14
8. <i>Mulunguntima</i> - Khosa TH	Xikambelantwisiso	25	15
9. <i>Mibya ya Nyekanyeka</i> – Mtombeni BKM	Xitsalwana	25	17
10. <i>Mibya ya Nyekanyeka</i> - Mtombeni BKM	Xikambelantwisiso	25	18
XIYENGE XA C: NTLANGU			
Hlamula xivutiso XIN'WE*			
11. <i>Hlamba vunwa nandzuwe</i> - Mahatlane AD	Xitsalwana	25	20
12. <i>Hlamba vunwa nandzuwe</i> - Mahatlane AD	Xikambelantwisiso	25	21
13. <i>Vukosi i mberha</i> - Ndlovu P	Xitsalwana	25	23
14. <i>Vukosi i mberha</i> - Ndlovu P	Xikambelantwisiso	25	24
15. <i>Xivoni xa vutomi</i> - Shabangu IS	Xitsalwana	25	27
16. <i>Xivoni xa vutomi</i> - Shabangu IS	Xikambelantwisiso	25	28

* Tsundzuka leswi: Eka xiyenge xa B na xa C u fanele ku hlamula xivutiso xin'we xa xitsalwana na xin'we xa swivutiso swa xikambelantwisiso. Loko u hlamula xa xitsalwana eka B, hlamula xa xikambelantwisiso eka C. Loko u hlamula xa xikambelantwisiso eka B, hlamula xa xitsalwana eka C.

TAFULA RA NONGONOKO WO TIKAMBA LOKO SWIVUTISO SWI HLAWURIWILE HI MFANELO.

Tatisa mavangwa lama pfulekeke hi ku tirhisa mfungho wa gwaju (✓) ku kombisa leswaku u hlamurile nhlayo leyi lavekaka ya swivutiso.

TAFULA RA NONGONOKO WO TIKAMBA

XIYENGE	NOMBORO YA XIVUTISO	NHLAYO YA SWIVUTISO LESWI FANELEKE KU HLAMURIWA	MFUNGHO WA GWAJU (✓)
A. VUTLHOKOVETSERI (a) Switlhokovetselo swa ndzawulelo	1–4	2	
(b) Switlhokovetselo swo ka swi nga ri swa ndzawulelo	5–6	1	
B. NOVHELE Xitsalwana kumbe swivutiso swa xikambelantwisiso	7–10	1	
C. NTLANGU Xitsalwana kumbe swivutiso swa xikambelantwisiso	11–16	1	
Tsundzuka: Eka xiyenge xa B na xa C u fanele ku hlamula xivutiso xin'we xa xitsalwana na xin'we xa xikambelantwisiso.			

XIYENGE XA A: VUTLHOKOVETSERI**A1: SWITLHOKOVETSELO SWA NDZAWULELO****SWILERISO**

- Hlamula swivutiso swin'wana na swin'wana SWIMBIRHI exikarhi ka swivutiso swa 1–4.
- Nhlamulo ya xivutiso xa xitsalwana xa 1, a yi ve na marito ya kwalomu ka 250–300.

XIVUTISO XA 1: XITSALWANA

Hlaya xitlhokovetselo lexi landzelaka kutani u hlamula xivutiso lexi nga ehansi ka xona.

Jaha-mukhalabya – Ngope TA

- 1 Jaha ra jaha ri nge te tani,
- 2 **Vumpohlo byi pyile,**
- 3 Vujaha byi wungukile,
- 4 **Vutikukumuxi ni manyunyu swi ku nkwe!**

- 5 Exikarhi ka vakhalabya wo twa hi rito:
- 6 Hi keleni maseve,
- 7 Mambvharambhara ya hlavelela,
- 8 Wo twa hi ku khwaxa ka rito leswaku comela xi hetile.

- 9 Magezi i xilovekelo,
- 10 I xibotha,
- 11 **Hi yena ntsumi ya laha byi bavaka,**
- 12 **Hakunene i jaha-mukhalabya.**

- 13 Yena na mati i ximanga ni kondlo,
- 14 Meno yakwe ni ya honci ya antswa,
- 15 Mahlo i langavi ra ndzilo,
- 16 Malanga ni swixalu hi le kaya,

- 17 Dyondzo yi n'wi landzurile,
- 18 Vujaha byi n'wi tlurile,
- 19 **Kambe comela xi n'wi vukarha,**
- 20 Xi n'wi rivata maxangu.

Hlamusela leswi mutlhokovetseri a vulaka swona hi mintila ya **2, 4, 11, 12** na **19**.

[10]

XIVUTISO XA 2: XIKAMBELANTWISISO

Hlaya xitlhokovetselo lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

N'wini wanga – Malungana M

- 1 Ndzi n'wana wa wena Yehovha,
 2 Ndzi wa wena Tatana,
 3 Ndzi hlangana na mintlhamu leyi rhiyiweke,
 4 Yin'wana yi ndzi phasa ndzi nga ehleketangi,
 5 Kambe a ndzi ku rivali,
 6 Vito ra Wena ri dzimile timitsu embilwini ya mina.
- 7 Ndzi pfa ndzi chochovela enhoveni ndzi nga titwangi,
 8 Ndzi pfa ndzi tikuma etiveni ra mitwa ya lunya,
 9 A hi ku rhandza ka mina Tatana,
 10 Ko va vuvabyi bya xitshuketa,
 11 Ndzi phuli ephungulweni Tatana.
- 12 Mavabyi ya mina ya mahanyelo i matutu vana va Ntavasi,
 13 Ndzi pfa ndzi tikuma eka mahanyelo yo vindluka,
 14 Kambe a hi ku rhandza ka mina,
 15 I Sathana xi nga na mavondzo.
 16 Ndzi tweli vusiwana Yehovha,
 17 Ndzi ricece ra wena.

- 2.1 Hi mintila leyi nga tluriki MUNE, nyika mongo wa xitlhokovetselo lexi. (2)
- 2.2 Tsavula ntila lowu hlamuselaka leswaku munhu loyi ku vulavuriwaka hi yena u hlangana na miringo leyi n'wi rindzeleke, leyi n'wi vangela ku dyoha a nga tiyimiselangi. (2)
- 2.3 Hlamusela leswi ntila wa 17, lowu wu nge: 'Ndzi ricece ra wena,' wu vulaka swona. (2)
- 2.4 Hikokwalaho ka yini mutlhokovetseri a tirhisa letere lerikulu eka rito 'Tatana' emakumu ka mintila ya 2, 9 na 11? (2)
- 2.5 Hi ku vona ka wena, munhu loyi ku vulavuriwaka hi yena eka xitlhokovetselo lexi a nga yi hlula njhani miringo leyi a hlanganaka na yona laha misaveni? (1)
- 2.6 Xana u vona swi ri kahle leswaku munhu loko a dyohile a kombela ku rivaleriwa eka Xikwembu ke? (1)

[10]

XIVUTISO XA 3: XIKAMBELANTWISISO

Hlaya xitlhokovetselo lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

Vukati i mbilu – Magaisa JM

- 1 Gezani xiporo xi tsemekile;
- 2 Swikwembu swakwe swi yila Valungu,
- 3 Loko ri xile ntirho i ku byi chucha,
- 4 Nsati na vana va hanya hi rikoko ra xilondzo,
- 5 Va ambala tatana va hlova hi manana.

- 6 Nsati u hundzukile rikavakava,
- 7 Vana va hundzana ntsena hi masiku,
- 8 Lomu mathumbanini migiva yi nemba hi magume,
- 9 Milenge ya N'wa-Risenga i thayere;
- 10 Maxangu eka yena i mukhuhlwana.

- 11 Gezani u hundzukile xiphongo xa mahlanga,
- 12 Lomu ri n'wi pelelaka kona hi le kaya,
- 13 Lomu vanhuni u famba bya xifufunhunu,
- 14 Xiburukwana i tinjhovo,
- 15 Loko a famba wo byambula.

- 16 Swihlangi i marhambu ntsena,
- 17 Swikhwidyana swa swona i tincindha;
- 18 Swivokwana ni swinengana i tinhi,
- 19 Ku i vanhu wo vo hi mahlo,
- 20 Swi dzuvurile bya mbhongolo hi ku sewula ka timpfula.

- 21 Miri ya swona i magegetsu,
- 22 Min'wala yi rimarimile swimidyana swa swona,
- 23 Loko ri perile swo kufumetana,
- 24 Xinkwa na kofi i xiyila,
- 25 Vaakelani mano ya swona se va ma lemukile.

- 26 N'wana wa muakelani u rhwale ximarha,
- 27 Ku swi phemela swi fanele ku n'wi bebula,
- 28 Swimovhana swa tata wakwe u korwile,
- 29 Yena phela u dya a khigela
- 30 Vusiwana eka yena i n'wendzi wa malolo.

- 31 Ndlala yi nga ndlala;
- 32 Vana va swihlangi munhunkulu phi!
- 33 'Hi phemele phela'
- 34 Xi phema xi cukumeta xi hleka,
- 35 Vana va nghohe ya - Abraham va hundzukile timbhongolo.

36 Sweswi mpfula yi nile,
 37 N'wa-Risenga swilemu u hava,
 38 Ku jekula u ta byala nkami?
 39 Le nhoveni nsimu i majani,
 40 Gezani u tsendzeleka na matsima.

41 Kaya ra Gezani ku handza n'hwari.
 42 U hlangana na vamuti hi vurhongo,
 43 Ndlala yi dyondzisa vana xikolo xa ritiho,
 44 N'wa-Risenga ku tlhelela kaya wa chava,
 45 Risenga cuma a nga celelanga.

46 Loko o tshuka a ri vekile u ta vuya hi xibububu,
 47 Risenga u bava a khalakhasa,
 48 'Tiyisela N'wananga, vukati i mbilu'
 49 Vana i vukwera hi ku basuluka,

50 Sweswi xihangalasi u swi kotile,
 51 Vana va dyiwe hi aredzi,
 52 Vana va nghohe ya Adam na Evha,
 53 Swa nyumisa ku vona vukwembu byi kurha,
 54 Vulolo a va puti va puta vusiwana.

- 3.1 Hi mintila leyi nga hundziki eka MUNE, nyika mongo wa xitlhokovetselo lexi. (2)
- 3.2 Hlamusela leswi mutlhokovetseri a vulaka swona hi ntila wa 6, lowu nge: 'Nsati u hundzukile rikavakava'. (2)
- 3.3 Tshaha ntila lowu hlamuselaka leswaku ndyangu wa Gezani wa xaniseka swinene hi ku pfumala swakudya. (2)
- 3.4 Xana nhlokomhaka na nkongomelo wa xitlhokovetselo lexi swi yelana hi ndlela yihi? (2)
- 3.5 Xana u nga n'wi tsundzuxa yini wanuna loyi ku vulavuriwaka hi yena eka xitlhokovetselo lexi? (1)
- 3.6 Hi ku vona ka wena, hi swihi leswi N'wa-Risenga a a fanele a swi endla ku antswisa xiyimo xa vutomi bya yena na bya vana va yena? (1)

[10]

XIVUTISO XA 4: XIKAMBELANTWISISO

Hlaya xitlhokovetselo lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

Nandzu i wa mani? – Malungana M

- 1 Siku ndzi nga kokiwa rinoko hi xiluva lexi,
- 2 A ndzi yiveke dzano,
- 3 Ndzi boxe ta le xifuveni,
- 4 Nhwana a amukela xikombelo xanga.

- 5 Vakhale a va vurisile,
- 6 Loko va ku: Hambu wo famba enkoveni lundza ri ta vonaka,
- 7 Ndzi te ndzi nga ehleketangi.
- 8 A ndzi byela leswaku u bihile emirini,
- 9 Ndzi tinwaya nhloko,
- 10 Nhloko yi tika onge ndzi lo rhwala dyiribye.
- 11 A ndzi tshama ndzi dya marhambu ya nhloko.

- 12 Siku rin'wana nimpundzu,
- 13 Dyambu a ri sungula ku humesa nhompfu,
- 14 Manana a gongondza elawini ranga,
- 15 Loko ndzi huma,
- 16 Ndzi kume vavasati vambirhi,
- 17 Ku kandzela hi xiluva xanga,
- 18 Mbilu yanga yi tlurile yi ta tshama enkolweni.
- 19 Ndzi tlimbeka moya,
- 20 Ndzi twa onge misava yi ngo pfuleka yi ndzi mita.

- 21 A ri ndzi xele kambirhi,
- 22 Loko ndzi tshamile ehansi,
- 23 Ndzi vonile tatana a fika,
- 24 Hiloko vavasati va boxa tshumba,
- 25 Ndzi vone tatana a wa ni xitulu,
- 26 A sungula ku khavaxela mihloti bya xihlangi,
- 27 A nela hi mpfula ku ri hava mapapa,
- 28 A hetelela a ahlamisa nomu.
- 29 'I vana va mina hi vambirhi,
- 30 'I va ngati ya mina,'
- 31 Mati ya halakile,
- 32 Nandzu i wa mani?

- 4.1 Hi mintila leyi nga hundziki eka MUNE, nyika mongo wa xitlhokovetselo lexi. (2)
- 4.2 Xana mbuyelelo wa letere 'A', eka mintila ya 26, 27 na 28 wu na nkoka muni eka xitlhokovetselo lexi? (2)
- 4.3 Hlamusela leswi mutlhokovetseri a vulaka swona hi ntila wa 20, lowu wu nge: 'Ndzi twa onge misava yi ngo pfuleka yi ndzi mita'. (2)
- 4.4 Tsavula ntila lowu wu hlamuselaka leswaku jaha leri ku vulavuriwaka hi rona eka xitlhokovetselo lexi a ri tshama ri ri eku ehleketeni hi matimba lamakulu swinene. (2)
- 4.5 Xana loko a ku ri wena u hlanganeke na xiyimo xo tikuma u kumisile sesi wa wena khwirhi kumbe u kumisiwile khwirhi hi buti wa wena, a wu ta va u endlile yini? (1)
- 4.6 Hi ku vona ka wena xana nandzu i wa mani exikarhi ka tatana na vana va yena? Seketela nhlamulo ya wena. (1)
- [10]**

A2: SWITLHOKOVETSELO SWO KA SWI NGA RI SWA NDZAWULELO (SWA BOHA LESWAKU U HLAMULA XIN'WE)

- Hlamula XIVUTISO XA 5 KUMBE XA 6.
- Nhlamulo ya xivutiso xa 5 a yi ve na marito ya kwalomu ka 250–300.

XIVUTISO XA 5: XITSALWANA

Hlaya xitlhokovetselo lexi landzelaka kutani u hlamula xivutiso lexi xi xi landzelaka.

U fana na mani? – Marhanele MM et.al.

- 1   **N'wana loyi u humile,**
 2   U humile endleleni,
 3   U tihanyela byakwe yexe,
 4   U swi tekela ka mani?
 5   U fana na mani?
- 6   Rharhi i mufundhisi,
 7   Tatana u rhangela xichava,
 8   Mana wakwe i mudyondzisi,
 9   U rhangela vamanana va muganga,
 10   Ha vambirhi i 'vapfumeri'.
- 11   **Risenga na nghamu va na ndzhuti,**
 12   Va xiximiwa tanihi tihosi,
 13   Loko va vulavula va twiwa,
 14   Endyangwini wa vona ku horile,
 15   Eku hanyeni va kokisana, a va kokelani.
- 16   **Swa le mandleni va na swona,**
 17   Dyindlu i dya mangatsila,
 18   Vaswirhundzu va andlala ndloti,
 19   Kambe ri kona jaha rin'we,
 20   Leri faneleke ku yisa xivongo emahlweni,
 21   Laha kona tincuva ti pyile.
- 22   Tereka a xi byi tlhavi na munhu,
 23   Xikolo endleleni thya!
 24   Eswinhwanyetanini kona wa vava,
 25   **Xi tiendla gama ra nsele,**
 26   Kahlekahle Risenga u tsandzekile,
 27   Fole lerikulu ri xi dungulukisile,
- 28   Laha mubya wu tlibukile,
 29   Nsati wa vanhu u lo huma moya,
 30   N'hwembe yi tswale rhanga,
 31   **Ntsako wa mutswari wu phyile,**
 32   Xana Tereka u tekele mani?
 33   Vatswari, vakokwana kumbe-
 34   Maxaka yan'wana.

Hlamusela leswi mutlhokovetseri a vulaka swona hi mintila ya **1, 11, 16, 25** na **31**.

[10]

KUMBE

XIVUTISO XA 6: XIKAMBELANTWISISO

Tlhela u hlaya xitlhokovetselo lexi nga eka XIVUTISO XA 5 (*U fana na mani?*), kutani u hlamula swivutiso leswi landzelaka:

- 6.1 Hi mintila leyi nga tluriki MUNE, nyika mongo wa xitlhokovetselo lexi. (2)
- 6.2 Tshaha ntila lowu kombisaka leswaku vatswari va jaha leri a va nga xanisiwi hi lava vaxisati. (2)
- 6.3 Xana nandzelelano wa swivuriso lowu nga eka mintila ya 28, 29, na 30 wu na nkoka muni eka xitlhokovetselo? (2)
- 6.4 Xana ntila wa 22 lowu nge: 'Tereka a xi byi tlhavi na munhu', wu ku tisela miehleketo muni? (2)
- 6.5 Hi ku vona ka wena, n'wana loyi a nga va a tekele mahanyelo ya yena eka mani? (1)
- 6.6 Loko a wu ri munghana wa jaha leri a wu ta titwa njhani hikokwalaho ka mahanyelo ya rona lawa yo ka ya nga amukeleki? (1)
- [10]**

NTSENGO WA XIYENGE XA A: 30

XIYENGE XA B: NOVHELE**SWILERISO**

- Hlamula xivutiso xa xitsalwana kumbe xa xikambelantwisiso.
- Nhlamulo ya xivutiso xa xitsalwana a yi ve na marito ya kwalomu ka 400–450, yi tlhela yi va hi **xivumbeko xa xitsalwana**, KU NGA RI hi ndlela yo xaxameta timhakankulu.
- Tsundzuka: Loko u hlamula xivutiso xa XITSALWANA eka XIYENGE XA B, hlamula xa XIKAMBELANTWISISO eka XIYENGE XA C.

XIVUTISO XA 7: XITSALWANA**MULUNGUNTIMA – Khosa TH**

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula xivutiso lexi nga ehansi ka wona.

'Swi hlamarisa ngopfu swilo swa feme leyi Mukhari,' ku vula Chavalala. 'Loko ndzi tshuka ndzi endla xilo xa kahle, xo saseka; a ku na munhu na un'we a xi tsakelaka kumbe ku xi tsundzuka; kambe loko ndzo tshuka ndzi endlile xo ka xi nga ri kahle, a ku na munhu nakambe a xi rivalaka. Siku na siku loko u ri ehofisini ya Hlongwane wo hlanganisiwa hi *tiwhy* na *tihow* ta ku sola.'

'Tiyisa mbilu Ephraim,' ku vula Mukhari. 'A xi kona xilo xo ka xi nga heli. Wena wo khomelela entirhweni u tirha. Hlongwane a hi ntirho wa yena lowu. Brooks a hi feme ya yena leyi. Wena wo tirha. Loko va ku byela xikonyololo wo hlamula, va ta ku hlongola?'

'Loko a ku nga ri leswaku Briggs, yena a nga dayirekitara ya ntirho lowu hinkwawo a a nga ndzi khutazi, mina ndzi vona onge a ndzi ta famba ndzi ya vona tin'wana ta vutomi, ku hlamula Chavalala. 'Brooks na yena hi loyi! U pfumela swilo swo ka a nga swi tivi. A nga byeriwi mhaka hi n'winyi wa ntirho kambe u kuma a ri karhi a pfumelela mavunwa. U twa a ku '*This Ephraim*', na leswaku u vula yini a wa ha swi twi hikuva a swi tlheleki ku ya n'wi vutisa leswaku xana Ephraim loyi u endlile yini.'

Hi ku pfuniwa hi ntshaho lowu, kombisa hilaha Ephraim Christian Chavalala a koteke hakona ku humelela entirhweni wa yena hikokwalaho ko tiyisela.

[25]**KUMBE**

XIVUTISO XA 8: XIKAMBELANTWISISO**MULUNGUNTIMA – Khosa TH**

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

'A wu lavi byalwa namuntlha,' ku vutisa Hlongwane hi xilungu, hi rito ro tsan'wana. 'Kambe hi n'wina mo loko mi vona tiboso ta n'wina mi tiendla onge a mi nwi kasi mi swilovekelo swo ta ni le ntirhweni ma ha nunhwa byalwa.'

'Ndzo ka ndzi nga lavi ku nwa namuntlha,' ku hlamula Chavalala. 'Swa wisiwa phela leswa mahwiri.'

'Mina a ndzi si tshama ndzi vona Ephraim a ta ntirhweni a dakwile,' ku hlamula Mukhari. 'Futhi a hi vangani vanhu lava tivaka leswaku Ephraim wa nwa.'

'Ku nga ri mina,' ku vula Hlongwane. 'Ku nga ri mina. Mina ndzi n'wi vone ko tala. U tirha ehansi ka mina phela. Kasi lexi xi endlaka leswaku a tshamela ku tirhela ehandle a hi mhaka yo tsandzeka ku tshama ehofisini hikokwalaho ka byalwa?'

'Sweswo a hi ntiyiso,' ku hlamula Chavalala. 'Mpfhuka mina ndzi ku nhlo, laha misaveni a ndzi si tshama ndzi ya entirhweni ndzi nwile! A ndzi ali leswaku ndza nwa, kambe ta ku ya entirhweni ndzi nwile a hi swona.'

- 8.1 Xana swimunhuhatwa leswi swi vulavula swi ri kwihi? (1)
- 8.2 Nyika swimunhuhatwa swin'wana SWIMBIRHI handle ka Briggs leswi a swi ri kona eka ndhawu leyi, swo ta hi le hofisinkulu ya PPE eJoni. (2)
- 8.3 Xana hikokwalaho ka yini Hlongwane a vutisa Chavalala hi xilungu loko a nga byi lavi byalwa, emahlweni ka vathori va vona ke? (2)
- 8.4 Hlamusela xivangelo xo va swimunhuhatwa leswi swi kumeka swi ri eka mbangu lowu? (2)
- 8.5 Xana loko ngi a ku ri wena loyi Hlongwane a vulavulaka swo biha hi yena a wu ta endla yini? (2)
- 8.6 Kun'wana eka tsalwa leri Hlongwane na vanghana va yena va yivile cheke efemeni ya PPE. Boxa xivangelo xa ku yiviwa ka cheke leyi. (2)
- 8.7 Xana vutomi bya Hlongwane byi hambana njhani na bya Chavalala? (2)
- 8.8 Chavalala eka ntshaho lowu nga laha henhla u ri: 'Swa wisiwa phela leswa mahwiri.' Xana a nga va a vula yini hi rito mahwiri? Hlawula nhlamulo yin'we eka leti landzelaka:
- A Mati. (1)
- B Byalwa.
- C Juzi.
- D Mahewu

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

'Ma tiva n'wina ma vava ku tirha na n'wina. Hina loko hi thoriwa laha hi tholeriwile ku ta tirhela feme leyi. Hi tirha hi ri tani hi tirha ehansi ka n'wina, kambe onge se n'wina mo hi endla mahlonga ya n'wina.'

'Mhaka ya n'wina leyo tshama mi ri karhi mi hi chavisa a hi mhaka ya kahle. Phela ku chaviwa a hi ku xiximiwa. Hina tanihileswi mi nga nkulukumba wa hina a hi lavi ku mi chava. Hina hi lava ku mi xixima. Mhaka yo lava ku chaviwa yi mi humesa moya hikuva ematshan'wini yo chaviwa na ku xiximiwa a ma ha xiximiwi. Mi nga ha no ndzi kwatela kambe marito ya mina mi ta ma tsundzuka siku rin'wana. Mhaka ya leswaku hina ho fanela ku endla leswi n'wina mi ehleketaka swona e-e, a hi swona! Mina ndza ha ri n'wanantsongo. N'wina mi kurile ... 'Mi hi khoma onge yo va feme ya n'wina leyi ku ri leswaku hinkwerhu hi hola enkwameni wun'we. A xi te xi taka. Swa antswa hi nga kala hi ya helela eka mininjhere. Phela a ha ha ri vana hina.'

- 8.9   Boxa ximunhuhatwa lexi vulavulaka eka ntshaho lowu wu nga laha henhla.   (1)
- 8.10   Vulavulelo ra ximunhuhatwa lexi ri kombisa kahle leswaku xona na vatirhikulobye a va khunguvanyekile. Xana hikwalaho ka yini va khunguvanyekile?   (1)
- 8.11   Hi ku vona ka wena, xana swi fanerile leswaku vatirhi lava va xanisiwaka hi varhangeri va vona emintirhweni va humesela matitwelo ehandle ke? Seketela nhlamulo ya wena.   (2)
- 8.12   Hlongwane u tiveka hi ku lava ku chaviwa ku nga ri ku xiximiwa. Boxa XIN'WE xa swiendlo swa yena leswi swi tiyisisaka mhaka leyi.   (1)
- 8.13   Loko a ku ri wena u xanisiwaka hi murhangeri wa wena entirhweni, a wu ta endla yini?   (1)
- 8.14   Xana i mani ximunhuhatwa lexi a xi tirha hi ndlela ya vukungundzwana eka tsalwa ra Mulunguntima? Seketela nhlamulo ya wena.   (2)
- 8.15   Xana nkongomelo wa tsalwa ra Mulunguntima hi wihi?   (1)
- 8.16   Hi yihi dyondzo leyi u yi kumaka hi vumunhu bya Hlongwane?   (2)

[25]

KUMBE

XIVUTISO XA 9: XITSALWANA**SWILERISO**

- Hlamula xivutiso xa xitsalwana kumbe xa xikambelantwisiso.
- Nhlamulo ya xivutiso xa xitsalwana a yi ve na marito ya kwalomu ka 400–450, yi tlhela yi va hi **xivumbeko xa xitsalwana**, KU NGA RI hi ndlela yo xaxameta timhakankulu.
- Tsundzuka: Loko u hlamula xivutiso xa XITSALWANA eka XIYENGE XA B, hlamula xa XIKAMBELANTWISISO eka XIYENGE XA C.

MIBYA YA NYEKANYEKA – Mtombeni BKM

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula xivutiso lexi nga ehansi ka wona:

'Ka siku rin'wana a ku ri na nhlengeletano eMeadowlands exikolweni xa Machangana. Vadyondzisi va hlayahlayile hilaha ku dyondza ka vana masiku wolawo a ku nonoha hakona, hikuva vana a va ha swi rhandzi ku dyondza eminkarhini leyi ku lavaka dyondzo ku tlula minkarhi hinkwayo leyi nga hundza. Ku vuriwa leswaku vana va tsutsumela ku ya tirhela Valungu, Kasi lava va nga kona exikolweni va na mihupana yonghasi, hi ku kala rirhandzu ra dyondzo.

Endzhaku ka nhlamuselo leyi ya vadyondzisi ku komberiwile n'wana wa xikolo xa le henhla leswaku a hlamusela swidyondzi swin'wana ehenhla ka marito ya vadyondzisi.

N'wana u hlamurile a vula leswaku dyondzo yi yisiwa ehansi hi vadyondzisi va vona, hikuva vo tala a va na mhaka hambu vadyondzi va tikarhata hambu a va endlile nchumu.

Va vula leswaku n'wana wo karhi a nga twisisi nchumu, va nga vuli leswaku hi ringetile tindlela hinkwato ku dyondzisa n'wana wo karhi kambe hi tsandzekile. Swi fanele swi khunguvanyisa vona loko n'wana a nga twisisi tidyondzo ta yena. Sweswo swi vula leswaku vadyondzisi va debyisa va tluleta na vadyondzi.

N'wana yoloye u hetelele hi ku vula leswaku vadyondzisi va tiva mintirho ya vona leswi hetisekeke kambe ku na lexi xi kombaka leswaku swikongomelo swa vadyondzisi swi hambanile hikwalaho ka n'hwarimbirhi ya vutomi bya namuntlha. Mubya wa ndyangu wa munhu, ngopfungopfu hina Vatsonga, wa nyeka.'

Hi ku pfuniwa hi ntshaho lowu hlamusela hilaha xivutiso lexi nge: 'Ndzilo wu tswala nkuma', xi tipaluxaka hakona eka tsalwa ra 'Mibya ya Nyekanyeka'.

[25]**KUMBE**

XIVUTISO XA 10: XIKAMBELANTWISISO**MIBYA YA NYEKANYEKA – Mthombeni BKM**

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

Madyambu wolawo Madambi u fambile a ya kwale Dube, laha ingi a a nga ha wu vekhi hi mhaka ya xichavo eka tata wa yena; kasi a ku ri hava na nhwana un'wana loyi a a hleka na yena, handle ka phyembye ra yena.

Va tshamile swin'we nkarhi wo leha swinene va ri karhi va tibulela hi swa khale na swa tidyondzo ta le henhla hikuva Soluka a a dyondzile ngopfu hi ta ntshamiseko wa mindyangu ya vanhu.

A swi andzile ku vona Soluka a endzela kwale ka Tihomandloti. Mukhegula N'wa-Basana a a rhandza Soluka hi mbilu hinkwayo hikwalaho ka tintswalo na ntwelavusiwana wa n'wana wa vanhu.

Hiloko Madambi a ku: Soluka wanga hi moya ntsena, ndzi ni timhaka na wena namuntlha; ndzi navela leswaku u ndzi pfumelela ku tlhavula mutwa lowu wu nga hi tlhava malembe mambirhi lawa ya heleke.

Loko Soluka a hlamula u te: 'A swi pfuni nchumu ku pfatlanya swilondza swa khale, kasi vutshunguri a hi nga vi na byona.'

10.1	Hi byihi vuxaka exikarhi ka Madambi na Soluka?	(1)
10.2	Hikwalaho ka yini Madambi a vula leswaku Soluka i wa yena hi moya ntsena?	(2)
10.3	Madambi u vula yini loko a ku u lava ku tlhavula mutwa?	(1)
10.4	Xana swilondza leswi Soluka a vulaka leswaku a va fanelangi ku swi pfatlanya u vula swihi?	(2)
10.5	Xana mbhurisano exikarhi ka Madambi na Soluka wu humelela tata wa Madambi a ha hanya ke? Seketela nhlamulo ya wena.	(2)
10.6	Xana mbhurisano wa Madambi na Soluka wu va fikise kwihhi?	(1)

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona:

Nkulukumba Tlhomandloti a a languteka a dyuhale ngopfu. Nhloko ya yena a yi basulukile ku tlula mpimo; nhlonge ya yena a yi khwanyanile ngopfu, yi komba vutivi bya vutomi lebyi a byi nga tsariwangi ebukwini. Ku gwanya ...

Nkulukumba Tlhomandloti a a langutile rivala leri a ri andlarile emahlweni ku ya fika swintshabyanini leswi a a swi khumba hi dyambu. Hinkwaswo swi fambile, 'ku ehleketa Nkulukumba Tlhomandloti. Hinkwaswo swi fanele ku hela hi ku famba. Na mina ndzi ta hela hi ku famba.' U tshamile kwalaho nkarhi wo leha a ri karhi a vona ku hundzuka ka ntumbuluko; hi nkama wolowo a twa leswaku na yena wa hundzuka, wa famba. U te loko a ehleketa ku fa ka yena, a ehleketa ku ya hlangana na Nyiko wa yena – hiloko a n'wayitela, a n'wayitela, a n'wayitela. Loko N'wa-Basana a ta ta n'wi landza a a ha n'wayitela – kambe a a titimele khale.

- 10.7 Vula vuxaka bya N'wa-Basana na Nkulukumba Tlhomandloti. (1)
- 10.8 Hi ku vona ka wena Tlhomandloti loko a vulavula hi ku hela ka swilo na ku hela ka yena n'wini a vula yini? (1)
- 10.9 I yini lexi endleke leswaku Nyiko a nwa mhondzo a fa? (2)
- 10.10 Xana ndlela leyi Nyiko a ahluleke ntlimbo wa yena hi yona u vona yi ri kahle ke? Seketela nhlamulo ya wena. (1)
- 10.11 Kun'wana eka tswalwa leri Nyiko u khongela Xikwembu leswaku xi sirhelela tata wa yena wa nsovo ehenhla ka vubihi lebyi yena Nyiko a byi endleke?
- (a) Hlamusela hi ku komisa vubihi lebyi a a byi endleke? (2)
- (b) Xana tata wa yena a a endlile yini ku kala Nyiko a vula leswaku u na nsovo eka yena? (1)
- 10.12 Hlamusela leswi mavulavulelo ya Tlhomandloti hi siku leri a ku ahluriwa nandzu wa Nyiko ya kombisaka swona hi vumunhu bya yena? (2)
- 10.13 Ku vuriwa yini loko va ku Tlhomandloti se a a titimele khale? (2)
- 10.14 Loko ngi a wu ri Tlhomandloti, xana a wu ta va u komberile huvo yo tshinya leswaku yi rivalela Nyiko nandzu lowu a wu endleke ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 10.15 Xana u vona nkhavi lowu vakulukumba va huvo va xupuleke Nyiko hi wona wu ringanerile nandzu lowu a wu endleke ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

[25]

NTSENGO WA XIYENGE XA B: 25

XIYENGE XA C: NTLANGU**SWILERISO**

- Hlamula xivutiso xa xitsalwana kumbe xa xikambelantwisiso.
- Nhlamulo ya xivutiso xa xitsalwana a yi ve na marito ya kwalomu ka 400–450, yi tlhela yi va hi xivumbeko xa xitsalwana, KU NGA RI hi ndlela yo xaxameta timhakankulu.
- Tsundzuka: Loko u hlamurile xivutiso xa XITSALWANA eka XIYENGE XA B, hlamula xa XIKAMBELANTWISISO eka XIYENGE XA C.

XIVUTISO XA 11: XITSALWANA**HLAMBA VUNWA NANDZUWE – Mahatlane AD**

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula xivutiso lexi nga ehansi ka wona.

MATANATO:	Se ndzi tiyisile ku teka Rhoda. Na N'wa-Xirhami ndzi n'wi byerile. Hambileswi a dyaka makala a swi nga tirhi nchumu.
MAVHAVAZA:	Manjhe loko a chingha mi ta swi endlisa ku yini tatana Matanato?
MATANATO:	Kasi ndzi fumiwa hi wansati mina? Hayikhona, wansati a nga ndzi fumi mina phela. Ndzi to swi ba hi makatla.
MAVHAVAZA:	Kambe yena Rhoda wa kona u ta pfumela ku ya tshama kwale ka Xigalo xana?
MATANATO:	Loko a nga pfumeli hi to ya tshama swin'we kwale Sophia Town.
MAVHAVAZA:	Mi ta swi kota ku hanya ni makhaladi tatana Matanato xana?
MATANATO:	Loko va hanyeka na vona swi ta endleka hikuva se ndzi ta endla yini mina?
MAVHAVAZA:	Ma tiva mi ta tilaya mi lo baa! ...

Hi ku leteriwa hi marito ya Matanato lawa ya nga laha henhla, na swin'wana leswi kumekaka endzeni ka tsalwa leri ra 'Hlamba Vunwa Nandzuwe', tsala xitsalwana u kombisa hilaha ku tsandzeka ku ehleketa na matlotlo kumbe magugu swi n'wi ngeniseke eka makhombo yo hambanahambana hakona.

[25]**KUMBE**

XIVUTISO XA 12: XIKAMBELANTWISISO**HLAMBA VUNWA NANDZUWE – Mahatlane AD**

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

MATANATO:	Impela se ndzi rhandza ku ya ololoxa timhaka ta muti wa mina le kaya. Leswi swa lomu xilungwini swi tsandzile.
MAVHAVAZA:	Swa fanela tatana. Swa boha. Fambani mi ya vona ku ri mi nga endla yini ku vuyisa swilo ematshan'wini ya swona.
MATANATO:	U lo ndzi hlanganisa nhloko N'wa-Xirhami hi mintirho ya yena mani.
MAVHAVAZA:	Hi swona. Na yena se wa swi vona leswaku u mi hoxerile naswona leswi a nwisaka swona a swa ha ri endleleni hayikhona. Ku na xivangelo. U nwa a tidlaya ripfalo leswaku a ta fa tshiriti.
MATANATO:	Kasi na n'wina ma swi vona?
MAVHAVAZA:	Na vona mhani N'wa-Xirhami va swi vona. Hikokwalaho se va mi kombetela hlantswana ya vona leswaku mi ya teka yena.
MATANATO:	Wa vurisa mugwena.
MAVHAVAZA:	Swona hi swona. I ntiyiso lowu nga erivaleni. N'wina mo ya ekaya mi ya lulamisa leswi nga onhaka. ...

- 12.1 Hikokwalaho ka yini Matanato a ku leswi swa lomu xilungwini swi tsandzile? (2)
- 12.2 Xana hikokwalaho ka yini Mavhavaza loko a vulavula na Matanato a ku tatana? (2)
- 12.3 Hlamusela hi ku komisa ndlela leyi N'wa-Xirhami a tshikiseke xiswona ku nwa byalwa. (1)
- 12.4 Hi ku vona ka wena i yini lexi a a xi endla leswaku N'wa-Xirhami a nwa ngopfu byalwa? (2)
- 12.5 Hikokwalaho ka yini Matanato a vula leswaku u lo hlanganisiwa nhloko hi N'wa-Xirhami? (2)
- 12.6 Boxa tindlela timbirhi leti Matanato a nga ti tirhisa ku ololoxa swiphiso swa ndyangu wa yena. (2)
- 12.7 Hi ku vona ka wena tindlela leti Matanato a nga ti tirhisa ti kahle kumbe a ti kahle ke? Seketela nhlamulo ya wena. (1)

- 12.8 Loko a ku ri wena u tekeriwile hlantswa ku fana na N'wa-Xirhami a wu ta titwa njhani? (1)
- 12.9 Nyika dyondzo leyi mhaka ya ku lulamisiwa ka ndyangu wa Matanato yi ku dyondziseke yona. (1)
- 12.10 Boxa vito ra buti wa Matanato loyi a va heleketeke eka Muprofeta Ramudzuli. (1)

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

MAVHAVAZA:	A ndzi tivangi leswaku ndzo hoxa, e-e, ndzi kombeleleni ku rivaleriwa. Ku vutisa ndzi endlela ku tiva hikuva va kona van'wana va ka Chauke va ti vitanaka va ka Chankie kumbe Van Vuuren. Swi sukela laha ka ku oka le ka Hlungwani.
MATANATO:	U ri yini?
SOFIA:	<i>Dit is waar, tatana wa Rhoda i Chanki ofo Cauki isi seme.</i>
MAVHAVAZA:	Ndzi tshama ndzi swi twa leswaku vaka Chauke va tivitana Chanki, kasi vaka Maluleke va ti vitana <i>Streyti</i> , va ka Baloyi va ku i va ka <i>Balow</i> , va ka Sambo va ku i va ka <i>Saambou</i> , va ka Mboweni va ku i vaka <i>McBowen</i> .
MATANATO:	<i>Chanki, Streyti, Balow, Saambou na McBowen?</i> Mavhavaza: Hi swona tatana.
SOFIA:	Wat sê hy?
MATANATO:	U ri Chauke i <i>Chanki</i> , Maluleke i <i>Streyti</i> , Baloyi i <i>Balow</i> , Sambo i <i>Saambou</i> , Mboweni i <i>McBowen</i> .
SOFIA:	<i>Dit is waar</i> – isona mpela.
MATANATO:	Ndzo sungula ku swi twa, manjhe swi ndzi nyika miehleketo yin'wana.

- 12.11 Eka ntshaho lowu nga laha henhla, Matanato u gimeta hi ku: 'Ndzo sungula ku swi twa, manjhe swi ndzi nyika miehleketo yin'wana.' Hi yihi miehleketo leyi se a swi n'wi nyika yona? (2)
- 12.12 Loko a ku ri wena Mavhavaza a wu ta va u titwe njhani loko Sofia na yena a pfumela leswaku Chanki i Chauke? (1)
- 12.13 Loko a wu ri munghana wa Matanato a wu ta n'wi tsundzuxa yini loko xiyimo se xi fikile laha na yena n'wini a swi vonaka leswaku loyi a n'wi teka a ri mukon'wana i nsati wa buti wa wena? (1)

- 12.14 Kombisa dyondzo leyi u yi kumaka eka mhaka leyi nga humelela Matanato yo tikuma a rhandzanile na n'wana buti wa yena. (1)
- 12.15 Kombisa ku yelana loku a ku ri kona eka mahanyelo ya Rhoda na Topisa. (2)
- 12.16 Hlamusela hi ku komisa leswi mbulavulo lowu wu heriseke xiswona. (2)
- 12.17 Hi ku vona ka wena i ncini lexi a xi endla leswaku Sofia a hlundzuka loko a vuriwa mhani hi Mavhavaza? (1)

[25]**KUMBE****SWILERISO**

- Hlamula xivutiso xa xitsalwana kumbe xa xikambelantwisiso.
- Nhlamulo ya xivutiso xa xitsalwana a yi ve na marito ya kwalomu ka 400–450, yi tlhela yi va hi xivumbeko xa xitsalwana, KU NGA RI hi ndlela yo xaxameta timhakankulu.
- Tsundzuka: Loko u hlamurile xivutiso xa XITSALWANA eka XIYENGE XA B, hlamula xa XIKAMBELANTWISISO eka XIYENGE XA C.

XIVUTISO XA 13: XITSALWANA**VUKOSI I MBERHA – Ndlovu P**

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula xivutiso lexi nga ehansi ka wona.

N'WA-VUSIKA:	A ndzi ehleketa leswaku ndzi ya le Pfanomomo ndzi ya teka n'wana un'we wa nhwanyana a ta ndzi tshamela na n'wana. Ndzi vona leswaku hi le xirin'weni, se wa karhata swinene.
XIKWENI:	Xana vatswari va yena va ta pfumela ke? Naswona a nga ngheni xikolo n'wana wa kona xana?
N'WA-VUSIKA:	A nga na vatswari, u tshama na kokwana wa yena. Mana wa yena u lovile khale loko yena a ha ri ntsongo, tata wa yena u khorwile ekhimbini. Kokwana wa yena u sale na vatukulu va ntlhanu na vanharhu, a va na muhlayisi. Eka vana lava va ntlhanu na vanharhu ku hava na un'we loyi a dyondzaka xikolo.
XIKWENI:	N'wana wa kona i xaka ra wena xana? Kumbe hi sweswi swa wena swo kondletela vuxaka byi ka byi endla?
N'WA-VUSIKA:	Luya yena i xaka ra mina. Loko ku ri ku loya hi loya swin'we.
XIKWENI:	Xana i ncini na wena ke?
N'WA-VUSIKA:	Kokwani wo tswala mhani wa yena i makwavo wa kokwani wo tswala tata wa mina.

Vakhale va te: 'Hlolwa, tsema ndleve' kumbe 'Fuwa hlolwa, u tsema ndleve.' Kombisa ntiyiso wa mhaka leyi hi ku hlamusela leswi humeleleke eka Xikweni, vasati va yena, vana va yena na Boneka.

[25]**KUMBE****XIVUTISO XA 14: XIKAMBELANTWISISO****VUKOSI I MBERHA – Ndlovu P**

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona:

XIKWENI:	Ndzawini laha mutini.
KHEGU:	<i>(A ri karhi a n'wi hlanganisa)</i> Ndza amukela.
XIKWENI:	Leswi swi ngo kombisa onge a ku na munhu, vamhana wena va lo ya kwihi?
KHEGU:	Mhani N'wa-Vukwele va ha ku suka sweswi na mhani va lahaya eka Dumela.
XIKWENI:	Va ya endla yini xana?
KHEGU:	A ndzi tivi.
XIKWENI:	Hatlisa u va landza.
KHEGU:	<i>(A tsutsuma a va landza a tlhela a vuya na vona.)</i>
XIKWENI:	N'wina vavasati ndzin'wina mi huma kwihi?
N'WA-VUKWELE:	Hi suka lahaya ka makhelwani.
XIKWENI:	<i>(A ri karhi a hangalasa mavoko.)</i> Loko ku ri ku hi swona leswi mi salaka mi endla swona laha mutini wa mina mi ta fambetela hinkwenu ma ndzi twa kahle xana? A mi tshami ni ku tshama laha kaya mi vona swa ndyangu.
N'WA-VUSIKA:	Hina a hi nga yi eku tshameni tata wa Khego!
N'WA-VUKWELE	Kasi swilo swa kona mi nga tshamiki na le hansi hi mi xeweta?

- 14.1 Xana Xikweni a a vuya kwihi loko a ta ndzawuta emutini wa yena? (1)
- 14.2 Boxa mhaka leyi endlaka leswaku Xikweni a nga swi twisisi ku tshama ehansi a rungurisana na vasati va yena. (2)
- 14.3 Xana N'wa-Vukwele na N'wa-Vusika a va ri kwihi loko Xikweni a fika? (1)

- 14.4 Xana mhaka ya leswaku vasati va Xikweni a va nga tshami ekaya a yi ri ntiyiso ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 14.5 Hi ku ya hi ntshaho lowu hi yihi dyondzo leyi u yi kumaka eka matikhomelo ya Xikweni. (2)
- 14.6 Boxa xitirhisiwa lexi Xikweni a a xi khomile lexi a chaviseleke vasati va yena hi xona leswaku va ta hatlisa va famba. (1)

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

BONEKA: (*A vitana Khegu*) Ku na wena Khegu.

KHEGU: Mhanitsongo.

BONEKA: (*A bohanile*) Leswi u ngo mhanintsongo xana mhanihulu u ta va kombeta naa?

KHEGU: A ndzi lo rivala, mhani.

BONEKA: Teka barha u ya cela misava eMatangari.

KHEGU: Ndzi ta vuya ndzi ya loko xikolo xi huma hikuva sweswi ndzi nga leta.

BONEKA: Wa ndzi twa kahle swaku ndzi ri yini naa? Loko u nga lavi ku ndzi yingisa huma hi gede. A wu vitaniwangi kumbe ku rhambiwa hi khadi ku tshama ka muti lowu, wu ri mina.

KHEGU: Ndzi ta vuya ndzi ya loko xikolo xi huma.

BONEKA: Ndzi lava ku yi tirhisa sweswi misava leyi ndzi ku rhumaka yona. Loko u nga swi lavi ndzi ta vitana buti wa wena a ta ndzi tsalela papila ri ya eka tata wa wena ndzi va hlamusela leswaku n'wina vana va la mutini lowu a mi lavi ku ndzi yingisa mi lava ku tifuma.

- 14.7 Xana loko a ku ri wena loyi tata wa wena a hlongoleke mana wa wena kutani a teka xinhwanyetana lexi u bohekaka ku tshama na xona na ku xi xixima ku fana na Khegu, a wu ta titwa njhani? Seketela vonelo ra wena. (2)
- 14.8 Boxa ndhawu leyi swimunhuhatwa leswi swi nga laha henhla swi vulavulaka swi ri eka yona. (1)
- 14.9 Handle ka ku va Boneka a ri mhanintsongo wa Khegu hileswi a tekanile na Xikweni, a a ri mhanintsongo hi ndlela yihi? (1)
- 14.10 Xana u vona onge Boneka a a hlundzukisiwa hi yini loko Khegu a n'wi vitana mhanintsongo? (2)

- 14.11 Boneka u sindzisa Khegu ku ya rhwala misava hi nkarhi wa xikolo. Xana a endlela yini? Hlawula nhlamulo yin'we eka leti landzelaka.
- A A a wisisa Khegu ku ya exikolweni.
- B A a lava leswaku Khegu a kavanyeteka leswaku a nga pasi tidyondzo ta yena.
- C A a tiva leswaku khegu u tlharihe ngopfu kutani a swi bohi leswaku a ya exikolweni masiku hinkwawo.
- D A a lava leswaku Khegu a tirha mintirho leyi tata wa yena a leriseke leswaku a sala a yi tirha. (1)
- 14.12 Boneka u bela Xikweni riqingho a n'wi byela leswaku u ta n'wi kuma a fambile hikuva vana va yena a va n'wi xiximi. Xana endlelo leri ri komba leswaku Boneka a a ri munhu wa njhani. (2)
- 14.13 Nyika xivangelo xa ku va Khegu a tiyisela ku tshama endyangwini wa tata wakwe hambiloko a xanisiwa. (2)
- 14.14 Kun'wana eka tsalwa leri Khetani u kombela R5.00 eka Boneka. Xana a a lava ku endla yini hi yona? (1)
- 14.15 Loko Khetani a kombela R5 eka Boneka wa tsoniwa, Bodzani u kombela yo ringana na yona a nyikiwa. Boxa leswi a wu ta swi endla loko a ku ri wena Khetani loyi a tsoniweke. (1)
- 14.16 Xana hi kwihi ku yelana loku ku nga kona eka vito ra tsalwa ra hina ra 'Vukosi i Mberha' na leswi humelelaka eka tsalwa. (2)
- 14.17 Kombisa ku hambana loku nga kona eka vumunhu bya N'wa-Vusika na N'wa-Vukwele. (1)

[25]**KUMBE****SWILERISO**

- Hlamula xivutiso xa xitsalwana kumbe xa xikambelantwisiso.
- Nhlamulo ya xivutiso xa xitsalwana a yi ve na marito ya kwalomu ka 400–450, yi tlhela yi va hi xivumbeko xa xitsalwana, KU NGA RI hi ndlela yo xaxameta timhakankulu.
- Tsundzuka: Loko u hlamurile xivutiso xa XITSALWANA eka XIYENGE XA B, hlamula xa XIKAMBELANTWISISO eka XIYENGE XA C.

XIVUTISO XA 15: XITSALWANA**XIVONI XA VUTOMI – Shabangu IS****NTLANGU: SWONA SWI RI SWA YINI!**

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula xivutiso lexi nga ehansi ka wona.

KHOMBO: A ndzo vutisa hikuva se ri perile phela naswona tiko ri yime hi milenge masiku lawa. **Munhu a ngo tshama la ndlwini kasi n'wana u le xibedlhele kumbe ejele.**

MIDLAYI/NSATIMUNI: Se mi vulavula yini sweswo? Mi vula leswaku vana va mina va nga famba va tikatsa eka swilo swa miharihari loko va pfumala yini? Va mina vana a va nge endli swo huma endleleni hikuva ndzi va kurisa hi ndlela ya kahle ya Xilungu.

KHOMBO: Kambe hambiswiritano Midlayi/Nsatimuni, mahanyele ya vana lava masiku lama ya ndzi sorisa; a va lavi ku tshama laha kaya ngopfu hi ti-*weekend*. Mi kuma va peta dyambu va ri kwalomo! U nge tivi leswaku va famba va lava yini. Loko ku ri Nyeleti yena, u n'wi pfulela hi matakuxa masiku hinkwawo ivi loko ndzi vulavula u ri ndzi tshika vana va wena.

MIDLAYI/NSATIMUNI: Aa, se mi vula leswaku ndzi pfumela loko mi tshamela ro gembetela vana va mina hambi va nga onhanghi nchumu? Mina ndzi nge pfumeli sweswo; ndzi lo va twela ku vava vana lava!

KHOMBO: Loko u va lema hi ndlela leyi, hi kona u nga ta twa ku vava ku tlula ku vava loku u ku tweke.

MIDLAYI/NSATIMUNI: A swi na mhaka!

Hi xikhovolelo mutsari a nga tirhisa mutlangi ku humelerisa mhaka yo karhi hi ximunhuhatwa xin'wana entlangwini, yi nga mhaka leyi ximunhuhatwa xa kona xi nga yi tiviki. Kombisa hilaha marito ya Khombo lawa ya tikisiweke laha henhla ya veke xikhovolelo hakona eka xintlangwana xa 'Swona swi ri swa yini'.

[25]**KUMBE**

XIVUTISO XA 16: XIKAMBELANTWISISO**XIVONI XA VUTOMI – Shabangu IS****NTLANGU: VA TSHIKA XO KHOMA HI VOKO**

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

WANSATI:	A mi teki n'wana mi n'wi mamisa a ta miyela ka <i>Mistress</i> Baloyi?
XITLHANYI:	N'wi tshikeni, u ta miyela. U endlisa sweswi loyi loko a twa vurhongo. U ta miyela hikuva ndza ha ku n'wi nyika bodhlela sweswi.
WANSATI:	A mi n'wi tlakuleni ka mistress vakithi, kumbe xi kona xi n'wi vavisaka kwala puremeni.
XITLHANYI:	<i>(A korhama ku n'wi mamisa bodhlela)</i> Mama bodhlela, a ndzi ri papa! Ka Ali-Junior, tshika ku rila u mama <i>toe!</i> Mama papa, mama Ali-Junior hii! <i>(N'wana a nyanya ku rila)</i> Hayi, na wena wa karhata mani Junior! Miyela, ndzi ta heta sweswi ku hakela. Tiyiselanyana n'wananga; swilo swi ta tshamiseka sweswi n'wananga. <i>(A teka swixavaxavani exigolonyanini a swi bisa emuchinini. Ku fika Sithole)</i>
SITHOLE:	Manana, tekani n'wana mi n'wi mamisa vele hikuva u bela vaxavi van'wana huwa. <i>(Sithole/Macingelani a korhama ku teka n'wana)</i>
XITLHANYI:	<i>(Hi ku kariha)</i> He wena mancingelani, se u endla yini! Tshika n'wana wa mina! Ali-Junior a nga mami vele, u mama bodhlela ntsena. N'wi tshiki, u nga n'wi tlakuli! U ta miyela sweswi loko ndzi heta ku hakela! Ndzi sukeli wena mancingelani ndziwena!
SITHOLE:	<i>(Hi ku hlamala)</i> Kasi swilo yini mi ngo kariha hi ndlela leyi loko hi mi pfuna ka manana? A mi n'wi twi ku u rila ongeti u lo tlhaviwa hi nereta? Xana rirhandzu ra vumanana mi lo ri cukumeta kwihi manana?
XITLHANYI:	<i>(Hi ku kariha)</i> Hi nga tshika ku ndzi tengisa wena mancingelani ndziwena! Hi nga ndzi sukela u ya tirha ntirho wa wena!

16.1 Xana n'wangulano lowu wu humelela kwihi?

(1)

- 16.2 Marito ya wansati loyi a nga laha ndzimaneni ya leswaku 'kumbe xi kona xi n'wi vavisaka kwala puremeni' i xikhovolelo. Boxa xikhovolelo lexi. (2)
- 16.3 Hi ku vona ka wena Xitlhanyi a a ri munhu wa njhani? (1)
- 16.4 Boxa vito ra nuna wa Xitlhanyi na ntirho lowu a a tirha wona. (2)
- 16.5 Boxa hi ku komisa laha nkwetlembetano lowu nga laha henhla wu nga helela kona. (2)
- 16.6 Loko a ku ri wena mininjhere a wu ta endla yini loko timhaka ti te tani? (1)
- 16.7 Xana loko a ku ri wena Xitlhanyi a wu ta titwa njhani endzhaku ka mhangu leyi? (1)
- 16.8 Xana mhaka leyi yi nga humelela Xitlhanyi yi ku dyondzisa yini evuton'wini bya wena? (2)

NTLANGU: XI TSEMBA NKOLO!

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

SARAH: *(Hi ku gomela).*
 Yoo, murhi lowu Solly a nga ndzi nyika wona wu ndzi tsemelela marhumbu!
 Yoo, wu ndzi heta ni matimba. Yoo, hambileswi Solly a nge te ndzi nga byeli munhu, ndzi nga fa va nga tivi ni lexi nga ndzi dlayoo! Yoo, ndza fa mhane! Yoo, ndza fa minooo! Yoo, phepha ni xitsalo! Xikwembu Tatana ndzi nyiki matimbanyana, matimbanyana yo kota ku tsalanyana ntsena xivangelo xa rifu leri ndzi kongomeke. Yoooo, ndzi twa ku vava, ndza nga xinyata ndzi tsala.
(A tsala hi ku nonoka a karhi a gomela)
 Yoo! Se ndzi hetile. Ndza nga xi veka kwala xitafulanini leswaku loko ndzi tshuka ndzi fambile va ta byi kuma vuthala bya kona. Yoo, ndza fa mhane!
 Yoo, ndzi file minoo!
(A karhi a helela hi matimba)

- 16.9 Xana Solly a a wu kuma kwihi murhi lowu Sarah a nweke wona? (1)
- 16.10 Boxa xivangelo xa ku va Sarah a nwile murhi. (2)
- 16.11 Xana hikokwalaho ka yini Sarah a tsala papila leri a nga si fa? (2)
- 16.12 Xana i yini lexi xi nga endla leswaku Sarah a a tibyela ku kumela Solly khwiri? (2)
- 16.13 Xana loko mhaka leyi yi sala yi humelela nuna wa Sarah a a ri kwihi naswona se a swi teka nkarhi wo tanihi kwihi a fambile? (2)
- 16.14 Loko a ku ri wena Sarah a wu ta va u swi endlisile ku yini ku hambana na leswi nga endlekisa xiswona. (1)

- 16.15 Nyika dyondzo leyi u yi kumeke eka xintlangwana lexi. (2)
- 16.16 Loko Sarah a a ri munghana wa wena a wu ta titwa njhani hi ndlela leyi a nga hundzisa xiswona emisaveni? Seketela nhlamulo ya wena. (1)
[25]

NTSENGO WA XIYENGE XA C: 25
NTSENGO WA TIMARAKA: 80